

עאמר דהאמשה, מקום לדור בו ושם לו: קריאה ספרותית ותרבותית בשמות ערביים של הארץ. חבל מודיעין: דביר ואוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2017, 431 עמודים.

נושא ספרו של דהאמשה הוא חקר שיום המרחב (טופונימיה) ועיון בשיטת מתן השמות (נומנקלטורה) של הפלסטינים בתחומי הקו הירוק במדינת ישראל, ובעיקר בגליל. הספר מבקש לפצות על חוסר בחקר השמות הערביים הפלסטיניים באמצעות תיעוד סיפורי השמות של ערביי הגליל. הוא מבקש להבין את סיפורי השמות כדי לתאר את התהוותה של הגאוגרפיה התרבותית הפלסטינית. "סיפורים אלה עוסקים לא רק בשמות יישובים אלא גם בשמות הרים, ואדיות, חלקות אדמה ואפילו מערות [...]..." (עמ' 10). האנשים הם המקור העיקרי להבנת מערכת הסימון המרחבית הפלסטינית, יותר ממפות וממסמכים. שגרת חייהם בסביבה החקלאית והיכרותם עם הסיפורים האטיולוגיים מלמדות על הדרך שבה החברה הפלסטינית תופסת את המרחב שבו היא חיה, ומאפשרות "להבין כיצד תופעות האקלים והטבע, כיצד הצורות המשונות שעל פני הקרקע, הופכים לנושאי משמעות אנושית" (שם). אוסף סיפורי האגדות שהספר מביא, וניתוחם בכלים עדכניים של חקר פולקלור הם רק חלק מנקודות החן שלו.

באמצעות שיום המרחב בוחן המחבר את המציאות החברתית, הגאופוליטית וההיסטורית שבה שרויים הפלסטינים, וכן את התקשורת באמצעות השיום. הוא מתמקד בקשרים בין מערכות סימנים, וברוח עבודותיהם של דה־סוסיר¹ ויקובסון² הוא רואה בהם תהליך של תקשורת, ומנתח את משמעותן של מערכות הסימנים בהעברת מסרים חברתיים ותרבותיים, שאינם חפים משרירותיות. בהמשך לכך הוא מאמץ את תורתו של בארת,³ אשר "בדיבור ובמוצרי תרבות אחרים הוא רואה סוג של מיתוס במובן של אידיאולוגיה ושל יצירת משמעות" (עמ' 42). באמצעות גישות אלה הוא עומד על הזיקות של המידענים שפגש לסביבתם הפיזית, ועל היבטים תרבותיים הנחשפים מתוך היחס לסביבה. כך נוצרת תמונה רב־ממדית, החורגת מן הטקסט של הסיפור הפולקלורי, משום שהסיפורים העולים ממנה הם חלק בלתי נפרד מחייהם החומריים של המידענים ושל גיבורי סיפוריהם.

דהאמשה מעיין באופנים שבהם הפלסטינים מבנים ידע במרחבים שהם חיים בהם זה דורות, ומצביע על יחסי הכוח המתבררים מתוך יחסם לאקולוגיה ולמרחב בשיום. אקדים את המאוחר ואציין שמלבד מטרתו המוצהרת של הספר, המפורטת בפרק

- 1 פרדינן דה־סוסיר, קורס בבלשנות כללית, תרגם אבנר להב (תל אביב: רסלינג, 2005), 32-33.
- 2 רומן יעקובסון, "בלשנות ופואטיקה", בתוך סמיוטיקה, בלשנות, פואטיקה, ערכו איתמר אבן זוהר וגדעון טורי (תל אביב: המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר והקיבוץ המאוחד, 1986), 140-142.
- 3 רולאן בארת, מיתולוגיות, תרגם עידו בסוק (תל אביב: בבל, 1998).

הפתיחה, בפרק המסכם – "מעושר לשקיעה" – נחשפת מטרה נוספת, לא מוצהרת, של הספר: הערבים ראו את עצמם ממשכי תרבויות. בניגוד למדינת ישראל, הם לא פעלו לשבש תרבויות שקדמו להם ולמחוק אותן. המחבר קובע כי שפע תרבותי שהשתמר בשמות המקומות הפלסטיניים, שקע בעקבות מדיניות ממוסדת של דחיקה ומחיקה של השמות ושל ההיסטוריה. הנגדה זו בין השיום הפלסטיני לבין השיום היהודי-ישראלי נוכחת במפורש ובמשתמע בכל הספר.

דהאמשה מנתח תהליכים טופונימיים מורכבים, המושפעים ממגמות סותרות ולא רק מיחסי הכוח הפוליטיים. אחד המוטיבים המרכזיים בדיון שלו הוא שכחה, לעיתים בשל מדיניות השכחה ומחיקה מכוונת, ולעיתים בהשפעת תהליכים דינמיים כמו עיור. דהאמשה מתאר עיור ככוח המחליש שמות אגרריים ואף מוחק אותם, ומעמיד במקומם שיום שהוא פרי מדיניות דווקנית, גם אם לא ניכר בו עימות מפורש. במקרים אחרים ניכר המאמץ לשמר סיפור וזכרון אחד כדי להנציח את תבוסתו של האחר ולהשכיח את מורשתו. בקיאות במרחב פירושה ידיעת ה"אמת" עליו, ולפיכך נותני השמות הם בעלי חזקה על המקום. הם בקיאים בשפה, מכירים את הסביבה הטבעית ומייחסים לה תכונות בדרכי פיוט ואגדה, מעטרים אותה בסיפורים על יופייה, פעמים ברמז ופעמים בהגזמה. לעיתים ניכרת נטייה לאידיאליזציה ולרומנטיזציה או לחילופין ליחס עוין ומגנה עקב אירועים שנותני השמות חוו במרחב המשוים. כך למשל, באגדת השם על מעיינות ליד הכפר ריינה, המייחסת את שמם לניצחון חיילי צלאח אל-דין על הצלבנים במקום: "הטבע הכפרי כורת ברית עם המוסלמים כדי לשים קץ לאיום הצלבנים [...] הלוחמים המוסלמים, שהגיעו מטריטוריה רחוקה, בקיאים ברוי המקום, בצמחי ובתכונותיהם הפנימיות, ואילו אויביהם מתוארים כפולשים הזרים למקום ול'בעליו'" (עמ' 328).

ניתוח סיפורי השמות מוצג בספר במודל ובו חמישה רבדים: לשון וסגנון, תוכן, ממד סמיוטי, פרשנות ורובד רפרנציאלי, הנוגע לאופן הצגת המרחב ולדימויו (עמ' 39). דהאמשה מתייחס בניתוחו לאופני ההגייה ולניבים המקומיים. הוא מחלץ מסיפורי השמות מוטיבים ועקרונות המייצגים תפיסות פנים-תרבותיות, ובוחר את השפעת המרחב מצידו הלשוני על יצירת זהות ועל העברת מסרים. הוא משתמש במקורות העממיים, בזיכרונות ובביוגרפיות כדי להעניק הסבר אטיולוגי רחב, שבמסריו מקופלות תפיסות, זהויות והשפעות ממקורות שונים. בסגנונו בולטת ההקשבה לסיפורים, לזיכרונות ולאגדות שמאחורי השמות. הקריאה בספר גרמה לי להבין שהפרויקט שדהאמשה לקח על עצמו הוא בבחינת מתן לבוש אקדמי – מיון ופענוח בכלים שהמחקר והמתודולוגיה האקדמיים מעמידים לרשותו – לעולם ידע עשיר, שרכש כבר משחר ילדותו.

עברות של השמות הערביים החל בשנות העשרים של המאה הקודמת, ומלחמת 1948 הביאה למחיקה כמעט מוחלטת שלהם מפרסומים רשמיים. מדיניות זו גרמה

לאובדן של שמות פלסטיניים ושל הזיכרונות שהיו כרוכים בהם. מטרה אחרת שהמחקר מצהיר עליה היא "לסמן דרך מחקרית ופוליטית מתונה לשיקומו של האובדן". המחבר מראה כי באמצעות השמות שימרו הפלסטינים עושר תרבותי אדיר. יתר על כן, "נותני השמות הפלסטיניים ראו עצמם כמי שמנהלים דיאלוג עם תרבויות נוספות, כגון היהודיות והנוצריות, שפעלו במרחב הגאוגרפי הגלילי ולא כמי שמבקשים לבוא במקומן" (עמ' 11). דהאמשה מצא שפלסטינים בגליל שימרו גם שמות שלא היו קשורים להיסטוריה הערבית או הפלסטינית דווקא. דוגמאות לכך הן דיר חנא, המיוחס למנזר שהקים מפקד צלבני בשם יוחנא, והשם עראבה, שמקורו על פי אחת הגרסאות בהליכה אל הרב (ע' 9) חנינא בן דוסא שהתגורר בכפר. ברור כי מהלך המחיקה הוא חלק בלתי נפרד ממאמצייה של האידיאולוגיה הציונית לקבע את נוכחותה במרחב שעליו נלחמה ושאותו כבשה. על כן, לדעתי, המתיונות שהמחבר מצהיר עליה בנימה כמעט מתנצלת, מיותרת.

גלגולי השמות שחושף דהאמשה כוללים סיפורי עימות, שיום ומחיקה, שיום מחדש ומחיקה. אלה חוזרים על עצמם ומלמדים על ריבוי הקשרים בין בני אדם לאדמתם ובנים לבין שבטיהם וקהילותיהם, ועל השפעתם של אירועים פוליטיים והיסטוריים על עיצוב קשרים אלה. בכך דומה מחקרו למלאכת הארכיאולוג, החופר את הרבדים כדי לגלות את מה שמצוי מתחת להם. הוא מראה כי התושבים המקומיים באים במגע מתמיד עם האתרים במרחב שהם חיים בו ושהם מיטיבים להתמצא בו. על כן יש להם יתרון במתן שמות למקומות על פני הממסד, המנסה להכתיב שמות "מלמעלה" באמצעים כגון שרטוט מפות חדשות, צווים ואיסורים על שימוש בשמות. חשש החוזר ומתבטא בספר הוא מפני ההצלחה של ניסיונות המחיקה. חשש זה מוגזם לנוכח הקשר העמוק, העולה מהראיונות, בין התושבים המקומיים ובין השמות שנתנו למרחב, ומשום שמסתבר כי חלק מן השמות שרדו מאות שנים. גם ריבוי הסיפורים והמעשיות שהצליח המחבר ללקט מעיד על הישרדות השמות. מכך ניתן להסיק כי גם מדיניות מחיקה כוחנית, אין בכוחה לנתק זיקות מושרשות של בני אדם למקום, וכי הזיכרון הקולקטיבי פועל לשימורן של זיקות כאלה, ולעיתים הוא כוח מתנגד לממסד.

במקומות מסוימים במחקר עולה הבחנה בין מודרניזציה לבין מה שקדם לה, אך דהאמשה לא ממצה את הדיון בהבחנה זו, מעבר לקביעה שהשפעת השינויים ההיסטוריים הייתה "מחיקה כמעט מוחלטת של השמות הערביים במפות ובשלטים הישראליים הרשמיים", משום ששמות אלה "החלו להיתפס כאיום תודעתי הפורע את הסיפור ההיסטוריו-ציוני של ההתערות במרחב" (עמ' 10). נכונה הטענה בדבר הפיכת השיום למדיניות ממוסדת ומאורגנת באמצעים כגון ועדת שמות ממשלתית, הכופה את השיום הפוליטי על המרחב. אך הדיון בטענה זו מתעלם מההבדלים בין מתן שמות ערביים בדרכים מסורתיות לבין מתן שמות ישראליים כחלק מפעולה רשמית

של מדינה מודרנית. ככלות הכול, מתן שמות הוא פריבילגיה שהשליט הרשמי נוטל לעצמו. בהאמשה צודק בביקורתו על כך שבוועדת השמות אין נציגים ערבים, ושלא עלה בדעתם של בעלי הסמכות למנות חברים ערבים בוועדה. מחקרו מיטיב להבליט את כשליהן של ועדות מעין אלה: ממצאיו ועצם כתיבת הספר מלמדים כי השמות ממושיכים לחיות בזיכרונם של הפלסטינים בארץ, ובמיוחד בזיכרונם של הפלסטינים בגליל, על אף המאמצים של מנגנוני השלטון להשכיח אותם. ראייה לכך היא שרידותם של שמות ערביים יותר משמות עבריים, אף שאין ממסד שמנציח אותם. השתמרותם של שמות נגד כל הסיכויים מוכיחה כי כוחה המטריאליסטי של ההיסטוריה גובר על האידיאולוגיה.

מניעים כמו סימון שליטה, האדרה או בעלות נוכחים בשמות ובסיפורי שמות גם כשאלה אינם תוצר של מדיניות מוכתבת מלמעלה. על כן קשה לקבל את הדיכטומיה שמציב הספר בין שני תהליכים של קביעת שמות, האחד פוליטי והאחר שאינו פוליטי. מקור הסמכות בתהליך השיום הוא גם ממסדי וגם מסורתי, גם ישיר וגם משתמע, ובכל מקרה יש לו ממד פוליטי. למעשה, ההבדל בין תהליך השיום שמטרתו הנצחה, לבין תהליך השיום הצומח באופן אורגני ו"טבעי", נעוץ באסטרטגיות ולא במניעים האנושיים והפוליטיים מאחוריו.

בהאמשה מתאר דרך חתרנית להתמודד עם הכפייה הטופונימית הישראלית באמצעות שמות אלטרנטיביים, שאינם ערביים, אך גם אינם מאששים את השיום של ההגמוניה. ביטויים כמו "הרחוב על יד קופת חולים" או "הכיכר ליד בנק לאומי" (עמ' 355) הם דרך עקיפה במאבק לשיום בערבית תחת השלטון הישראלי. אמנם הנוף הלשוני מתקשה, אך נוצרת תרבות מעניינת של פתרונות פרגמטיים לחיים החומריים. בהאמשה קושר בין הרובד הלשוני של שיום ובין הרובד האטיולוגי הטופונימי, התר אחר הסברים לשמות מקומות ולתפקידים שהם ממלאים. המהלך המחקרי שלו מושפע מאנתרופולוגים, המתמייחים לשיום כבית קיבול לערכים תרבותיים (עמ' 20). מכיוון ש"לאורך שנים ארוכות, ההיסטוריה של השמות הפלסטיניים לא זכתה לתיעוד על פני מפות רשמיות, באמצעות שילוט, או במחקר אקדמי" (עמ' 9), המחבר לוקח על עצמו משימה זו. הן התיעוד האקדמי והן הניתוח הפוליטי המוצגים בספר נובעים מן ההבנה "שהטקסט והספר נתפסים כבעלי סמכות רבה יותר מן ההיסטוריה שבעל פה" (עמ' 30). חקר השיום הוא חלק מפרויקט פוליטי, אך אין בכך כדי לפגום באיכות המחקר כל עוד ההיבטים המדעיים של האטיולוגיה ושל הטופונימיה הם המנחים אותו, וספר זה הוא דוגמה מצוינת לכך. עולה ממנו היכרות עם הארץ הכוללת ידע היסטורי ותרבותי, וזיהוי של שמות על פני רצף כרונולוגי של שלטונות מתחלפים. ניכרת התשוקה של המחבר לתת ביטוי נאמן לכל אלה. הוא מרשים בהיותו חוקר רחב דעת שלבו פתוח, הפונה למקורות מתוך סקרנות, אינו נעצר בפתחו של הקונפליקט, ומכיר תודה

לאישים ולמוסדות שאפשרו לו לבצע את המחקר (עמ' 12). הוא מונע על ידי הדחף להציל את הידע הטמון בשיום הפלסטיני בטרם יאבד, ומציג פרויקט שהיה מוכרח להיעשות. במהלך מחקרו מצא, נוסף על הסיפורים, מאגר של תצלומים ומקורות היסטוריים אחרים שתמכו בסיפורי שמות רבים. סוגיית האובייקטיביות המדעית הביאה אותו להתמודד עם הריחוק הראוי של החוקר ממושאי מחקרו, שהם גם בני תרבותו. מטבע הדברים הוא הזדהה עמם ועם סיפוריהם, וכתב בגילוי לב: "אני רואה עצמי שייך לתרבות הנחקרת ובו בזמן זר לה" (עמ' 27). אילו יכול היה דהאמשה לכתוב בערבית - שפת אימו - היה עושה זאת. אך עולם המחקר שבו הוא פועל מתנהל בעברית, וההתנהלות מול עמיתים וכן ייצור הידע הם בשפה זו. מציאות זו יוצרת הזרה של שפת האם הערבית. המחקר נושא אפוא מאפיינים פרדוקסליים שכן הוא עוסק בשפה הערבית, אך נכתב בעברית ולפיכך נדרש לשאלות על הגייה, כללי תעתיק וכדומה, והוא מיועד לקוראי עברית - יהודים וערבים.

חקר השמות וההתחקות אחר אופני התהוותם הם בבחינת "ארכיאולוגיה של המרחב", סבור דהאמשה בעקבות סטיוארט וסטראת'רן.⁴ זהו מפעל של איסוף שרידים שאינם חומרניים ושימורים; כמו שברי חרסים שנמצאים באתר, גם השמות עשויים להעיד על תרבות שהתקיימה במרחב, ומכאן חשיבותה של עבודת האיסוף. דהאמשה עומד על עושר המקורות לפולקלור הפלסטיני של סיפורי השמות. היסטוריה צבאית אסלאמית, נאמנויות משפחתיות, שבטיות ומגדריות, אידיאלים חברתיים, אמונות ברוחות ובשדים הגורמים לתופעות מוזרות בטבע - כל אלה משתלבים בסיפורי השמות ומשמשים את המחבר כדי להאיר את חיי החברה הפלסטינית הקדומה. הוא מיטיב להצביע על המגבלות של מקורות אלה באמרו שייצוג המקום במפה הערבית הפלסטינית אינו סיפור עברו של המקום; השם מכיל את הסיפור, אך הוא מותיר מקום גם לסיפורים אחרים (עמ' 316). חלק מסיפורי השמות נשענים על עובדות היסטוריות ואפשר להצליב אותם עם מקורות אחרים, למשל עם ספרי מסע של סוחרים ושל צליינים שנכתבו בשפות שונות, וכן עם ספרות דתית. מנקודת מבט זו, סיפורי השמות הם מקור חשוב להבנת המרחב והתרבות של קהילה שאין תיעוד כתוב של עברה.

התקווה המשתמעת מכתבתו של דהאמשה היא כי מחקר טופונימי של אתרים, המציג את שמותיהם בשפה אחת ומבארם לדוברי השפה האחרת, יקרב קבלה והסכמה בין שני העמים החיים בתנאי עימות באותה כבדת ארץ. דהאמשה מראה כי השיום בחיי היומיום של פלסטינים בישראל הוא יצור כלאיים, משום שהוא עושה שימוש בשתי שפות. בכך חורג השיום מבינאריות לאומית ויוצר מרחב שלישי, אמביוולנטי, המערער על הדיכוטומיות במערכות הסימון הלשוניות. מסקנתו זו מדגישה כי אי אפשר להדיר

Pamela Stewart and Andrew Strathern, *Landscape, Memory and History: Anthropological Perspectives* (London: Pluto Press, 2003), 6

את הערבית מן הנוף בישראל, על אף מאמצי ההגמוניה השלטונית למחוק אותה. הערבית ממשיכה להתקיים במרחב, גם אם האוכלוסייה הדוברת ערבית בישראל, פרט למתיממעט, אינה רואה בשימור השמות הערביים שליחות. אני מסכימה עם המחבר כי המחיקה התחוללה בעטייה של מציאות שיש בה מיעוט מובס ושולי מ-1948, אך בשונה ממנו איני סבורה כי האוכלוסייה הערבית חטאה בהזנחת הטופונימיה המקומית (עמ' 355). הטופונימיה הערבית קיימת ותוססת שכן שמות מבטאים את הקיום האנושי האידילי, הפואטי או הריאליסטי. לעיתים נותני השמות מבקשים להנציח אירועים אלימים וכוונות להעניש את האויב, לאיים עליו או לפגוע בו. האויב עשוי להיות כוח אנושי המאיים להשמיד את הקושים המקומי, או כוח טבע הרסני. לשיום יש מניעים מגוונים, שלעיתים מבטאים ערכים שנויים במחלוקת וההיגיון שלהם לא תמיד גלוי. המתחקים אחר מקורות השיום מגזימים לעיתים באידיאליזציה וברומנטיזציה של הקושימים. האם גם דהאמשה נוטה לכך? יש בספרו מקומות שבהם ניכרות אהבה וסלחנות למושאי מחקרו והערכה רבה לקשר שלהם לטבע ולמרחב, במיוחד כאשר נדונה קטנותו של האדם. רוחו הכללית של הספר, המבקש להציל מורשת משתכחת, מבטאת רגשות חיבה וחובה עמוקים לתרבות הפלסטינית הערבית.

מבחינה מתודולוגית דהאמשה נשען על אנתרופולוגים כמו ברליאן-שילר⁵ ובסו⁶ כדי להסביר את הזיקה של תושבים מקומיים למרחב שבו הם חיים, ועל חוקרי ספרות והיסטוריה כמו פורטלי⁷ כדי להסביר את חשיבותם של ההיסטוריה שבעל פה ושל זיכרונות ביצירת משמעות קיומית. דהאמשה מסביר כי לאגדה יש תפקיד ביצירת תודעת העבר: היא מעוררת אמון ומזכירה לשומעים פרטים מן הזיכרון הקולקטיבי, גם אם האירועים שהיא מספרת עליהם אינם מבוססים על עובדות (עמ' 33-34). הוא משתמש בכלים ספרותיים, סטרוקטורליסטיים וסמיוטיים כדי להציע הסבר סיבתי לקטגוריות טופונימיות ולהיווצרותה של סוגה ספרותית בעלת תכנים ייחודיים, המשתתפת בעיצוב המציאות בחברה הפלסטינית (עמ' 22). סיפורי האתרים מציגים שלל דוגמאות לזיקות לטבע ולצומח ולאירועים היסטוריים, ומשתמשים במבצעים אומנותיים וסמיוטיים מגוונים. הניתוח מתמקד בפרשנות הספרותית של הטקסטים

- Riva Berleant-Schiller, "Hidden Place and Creole Forms: Naming the Barbudan Landscape," *Professional Geographers* 43 no. 1 (1991): 93-101 5
 Keith Basso, "Western Apache Place-Name Hierarchies," in *Naming Systems: The 1980 Proceedings of the American Ethnological Society*, ed. Elisabeth Tooker 6
 (Washington: American Ethnological Society, 1984), 37-46
 Alessandro Portelli, "What Makes Oral History Different," in *The Oral History Reader*, eds. Robert Perks and Alistair Thomson (London and New York: 7
 Routledge, 2006), 32-42

שנאספו מפי המידענים ובמאפיינים המימטיים שלהם. באופן זה דהאמשה נותן ביטוי לנורמות מקומיות, לאמונות ולאירועים אתניים עממיים.

דהאמשה מצליח ללכוד את רוחה של היצירה העממית מתוך הטקסטים שמשמיעים המידענים, ובכך מפגין בשלות וכישרון בחקר הפולקלור. בעבודת השדה שערך, ליקט דהאמשה סיפורים ממידענים, ביקר בארכיונים ועיין בספרות העוסקת במלאכת השיום במרחב. הוא ראיין והקליט את המידענים וצירף את פיסות המידע מתוך דחיפות לנוכח השכחה המאיימת על המקורות. אחד מממצאיו הוא כי בארכיון הסיפור העממי בישראל על שם דב נוי רק 0.054 אחוז מהסיפורים הם סיפורי השמות הערביים של מקומות (עמ' 23). עבודותיהם של לוי־שטראוס⁸ ושל ברודל⁹ שימשו את דהאמשה כדי לבחון את הקשרים בין שיום עצמי טבע ובין ערכים חברתיים ותרבותיים של החברה שהעניקה את השמות. אך דהאמשה מערער על מסקנותיו של לוי־שטראוס באשר להיררכיה שמבטאים השמות בין בני האדם ("התרבות") לבין הסביבה ("הטבע"), וטוען כי הקשר בין האדם לטבע מורכב יותר (עמ' 40-41). השמות שהוא דן בהם מביעים הכנעה של הטבע, הצבעה על הקשיים שהוא גורם או הערצה שלו, והמסורות הסיפוריות שתיעד נובעות מ"משך ארוך" של פעילות אנושית ושל תופעות חברתיות. בתקשורת עם מרואייניו דהאמשה מגלה רגישות להתנהגות הלשונית ולהקשרים הפוליטיים והתרבותיים של הטקסטים. הנחת מוצא בעבודתו היא שמרחב אינו הוויה ניטרלית, ובשביל נותני השמות הוא זירה אידיאולוגית כדברי לפבר וברג וולטינאהו.¹⁰

יש בספר עיסוק בהיבטים מגדריים של שיום, ודהאמשה מבליט אותם ומסביר כי הם מלמדים על החשיבות של נשים בתרבות המקומית. הוא מפרט אתרים כמו בארות, גבעות וסלעים הנקראים על שם נשים. אך יש לזכור כי התייחסות סמיוטית לנשים בתרבויות שונות לא בהכרח מעידה כי יש להן מעמד שווה, מועדף או מיוחס. גם בתרבות המערבית יש מיתוסים המציגים ערכים נעלים בדמות נשים, חירות למשל, אך אין הדבר מעיד על מעמד מועדף של נשים באותה החברה. השכיחות של שמות נשים במרחב עומדת בסתירה לנחיתותן של נשים אמיתיות בתרבות הפלסטינית. סתירה זו נעלמה מעיניו של דהאמשה. הוא מתאר:

- Claude Levi-Strauss, *Structural Anthropology*, trans. Claire Jacobson and Brooke 8
Grundfest Schoepf (New Haven: Yale University Press, 1963)
Fernand Braudel, "History and the Social Sciences: The Long Durée," in *On* 9
History, trans. Sara Matthews (Chicago: Chicago University Press, 1980), 25-54
Henri Lefebvre, *The Production of Space*, trans. Donald Smith (Oxford: Blackwell, 10
1991); Lawrence Berg and Jani Vuolteenaho, eds. *Critical Toponymies: The
Contested Politics of Place Naming* (Farnham, Burlington: Ashgate, 2009), 33

מן השמות באגדות מסתמן הבדל בין התנועה הנשית ובין התנועה הגברית. התנועה הנשית היא לרוב תנועה קצרת-טווח, ומסלול ההליכה הוא מחזורי ובן יום אחד: האישה הולכת לשדה או למעיין, עובדת או שואבת מים וחוזרת למעון המשפחה. לעומת זאת, התנועה הגברית היא לרוב ארוכת טווח ומורכבת והיא רבת ימים מפני שהגברים והמצביאים נטלו חלק במלחמות ובמסעי פרנסה ושווד (עמ' 322).

נעלמו מעיניו הציפייה הממושכת לאהוב שבושש להגיע, ההמתנה לבן שישוב משדה הקרב או סבל מתמשך ללא קול בגלל כמיהה שלא באה על סיפוקה – כל אלה הם מנת חלקן של נשים בחברות שיש בהן חלוקת תפקידים מגדרית מסורתית. מתח חברתי נוסף הנחשף באמצעות השמות שורר בין האוכלוסייה המקומית לבין מהגרים וקבוצות נוודים. המודעות למתחים הללו מבהירה כי היצירה הטופונימית הפלסטינית השתנתה והתפתחה ללא הרף, ושיקפה את המוסכמות והחוקים הפנימיים של החברה שיצרה אותה (עמ' 322-323).

סקירה זו מביאה רק מעט מן העושר המחקרי והתרבותי של הספר, המעיין בתהפוכות המקום בעין בוחנת וביקורתית. אני מוצאת חשיבות רבה במחקר שהספר מציג, וסבורה כי חובה שדורות צעירים ומבוגרים, יהודים ופלסטינים כאחד, יחזיקו בעותק של ספר זה כדי שיוכלו לפנות אליו כשידרשו לחשיבות המורשת התרבותית העשירה של המקום שהם חיים בו.

הנרייט דהאן קלב